

A DEUTERONOMIUM ELŐZMÉNYEI ÉS BEVEZETÉSE.

Nagyon régi kérdés, talán egyidős az őskeresztyénséggel. Chrysostomus, Hieronymus, Gázai Procopius már megjegyzik, hogy az a *széfer hattorah*, melyet Kr. e. 621-ben Hilkiás főpap a jeruzsálemi templomban megtalált, csak a *debarim* = a *Deuteronomium* = (Mózes V. könyve) lehetett. Ez a megtalált törvénykönyv századokon át foglalkoztatja a kedélyeket. 1805—6-ban „Dissertatio Critica“ címen De Wette határozottan állítja, hogy az a törvénykönyv = thoragyűjtemény, melyet Josiás király kultuszreformja végrehajtásához alapul vett: a Deuteronomium volt. Majd Kuenen és Wellhausen munkái nyomán a Deut. kérdése az Ótest. bibl. tudományok egyik pillérévé, kulcsává lett. Mások (strassburgi iskola: Vernes, D'Eichthal, Horst, Cullen) azt vallják, hogy a Josiás reformja jelentéktelen, Ezékiás király reformjánál is (719—691 Kr. e.) kisebb méretű, így a Deut. a Josiás reformjával nincs is összefüggésben. Ismét mások (Fries) a Josias reformját jóval a Deut. megtalálása előttre teszik, a Josiás reformjának alapjául pedig a Jahvista által szerkesztett „*Kis Szövetség Könyve*“ Ex. 34^{11—26} szolgált volna. Ezen a nyomon modern kritikusok is járnak. (Westreicher és Hölscher). Azonban a bibliakritikusok legnagyobb része De Wette hypothesist igazolja, azaz hogy Josiás király a Deut.-mal a kezében reformál. Ebből a termékeny vitából minden theologiai irány — még az iránytalanok is — kivette a részét, a kritika fegyverei itt-ott megcsorbultak, megrestültek, a harcosok — liberálisok és pozitívek különösen — kibékültek rendesen a kérdés rovására, hiszen mindkét irány a kérdés idői, emberi, történeti, lélektani féltekéjén maradt és csak abban különböztek egymástól, hogy egyik irány vágatában, a másik lépésben ugyanazon úton, ugyanazon koncepcióval és módszerrel haladt. A szentírók, a névtelenek, akik az Ótest. könyveit szent félelemmel írták, hitelüket veszítették, háttérbe szorultak, a kiásott keleti nyelvemlékek, akár vallási vonatkozásuak, akár nem, nagyobb becsületben voltak, mint kanonikus irataink. Ezenközben, míg az eltemetett napfényre került, az Igét belepte a műhelypor, vagy a disciplinák iszalagja. Az *Ige theologusai* — érthető visszahatásképpen — a bibliakritika disciplináit s magát a bibliakritikát következtetéseik végső levonására kényszerítették, hogy ezáltal azok vagy beolvadjanak theológián kívüli tudományágakba, ahol létjoguk van, vagy — *feleslegessé váljanak*.

Minket, erdélyi magyarokat, 40 esztendei tengeri viharon, vagy pusztai vándorláson, a bibliai theológiában észlelhető dagályon és apályon keresztül Kecskeméthy István vezetett. Nem maradtunk ki a viharból, de nem tévedtünk el. De bárhol is nézzük e különböző felfogásokat, melyek sokasága és hajszálkülönbsége miatt sokszor szemünk előtt téveszthetjük a legfontosabb kérdést is, észrevehetjük, hogy olyan szakmunka, mely a Deut. egész irodalmát fel tudná ölelni minden irányban, alig kapható. Nem *egy* embernek való munka ez. A nyelvtörténeti kutatások, az irod. történeti és exegetikai megállapítások, a biblika-theologiai eredmények és azok irodalmának teljes összevetése, a kutató egyéniségek gyakori előrebeállítotttsága — tisztelet sok értékes kivételnek —, meghaladja egy ember teljesítőképességét. És szakadatlan küzdelem után a tapasztalat az, hogy e téren minden eredmény oly bizonytalan, hypothetikus. Vannak lelkek, akik csüggedten állnak meg kutató munkájukban s még jó, ha a hagyományhoz menekülnek vissza. Meg kell szoknunk egyszer, hogy a *gyanítás* és *sejtelem* jó fantáziára vall, de nem pótol ki egyetlen hiányzó láncszemet sem az események és tények kontinuitásában, pedig a tört.-i theológiától elsősorban *tényeket*, induktív jelenségek szemmeláthatóvá tételét várjuk és várja a rendszeres és gyakorlati theologia. És még egyet: Az Ótestamentum *nemcsak történelemléki*, nem irodalmi mű elsősorban és különösen *nekünk* nem, mert ha pragmatizmus vezette volna az Ótest. íróit, ma felesleges volna a Deut. problematikájáról beszélni. Az Ótest. Jahveh-Elohimről: az Úr-Istenről szóló könyv, *Széfér Milchamth Jahveh*, = Jahveh harcairól szóló könyv (Óizraeli irod. termék, melynek csak a címe maradt reánk), melyre a mi logikánk, pragmatizmusunk, modern nézeteink reá nem huzhatók.

A 2 Kir. 22. hírül adja, hogy Hilkiás főpap megtalálta a *törvénykönyvet* a templomban. Sáfán, az íródeák (Szófér-kancellár) a perselypénzért ment a király parancsára és a törvénykönyvet — a *mai Deuteronomium ősi alakját* hozta magával. Ezek a tudósítások a királyok könyvében csak olyan szöfértől származhatnak, aki az események idején élt vagy szem- és fültanú lehetett. A tudósítás nyelvezete a Deut. nyelvével és a Jeremiás próféta könyvének prózai darabjaiban előttünk álló nyelvjárással egyezik. A 621-ben történt eseménytől ez a nyelvjárás nem messze eshetett, az kézenfekvő, mert Hilkiás a könyvet magyarázat nélkül *olvasni* adta Sáfánnak, aki azt el is olvasta, úgy hogy a király is *megértette*. Pedig a héber nyelv is nagy változásokon ment át, erre bizonyosság a héber Kanonban olvasható Debora éneke, a Num 21.-ben levő dalötredékek, a Rábsáké és Eljakim szóváltása stb., továbbá a Kanonon kívüli Siloa-felirat és a Mesa moábita királyról szóló véset. Nem lehet Post festa szerzemény, tán fogságbeli, mint azt némelyek állítják, legfeljebb a fogságban is történt hozzátóladás, hanem olyan időszakból való — 1-2 évtizeddel a Deut.-i reform előtt —, melyben a nagy próféták elhallgattak, a mult tanításai és a jelenkor üldöztetése kodifikálásra kényszerítették a nagy

próféták epigonjait. A mult is érdekelte ezeket az önkéntes prófétákat, névtelen írókat; az ami jön, még inkább. Zofoniással az *eschatologikus* hangulat is előtérbe nyomult, ami a lelkiismereteket ébren tartotta. Mondhatjuk, Izrael történetének minden jelentős eseményét az eschat. gondolkozás előtérbe nyomulása előzte meg. Az a nekünk idegen, összefüggéstelen pragmatizmus az Ótestamentumban az eschatológiában nyeri magyarázatát. Nem az események hézag nélküli leírása volt a cél, hanem az adott *idő* eseményeknek időfeletti — Jahveh szemével való nézése és egyuttal az ember állásfoglalásának azonnali kikényszerítése. A Deut. előzményeit irodalmilag és történetileg genetice és összefüggésben keresni, nem vezet mindig vallási eredményekre, de biztos eredményekre semmi esetre. Erre nézve csak annyit említsünk, hogy Izrael prófétái nem egy esetben eredeti izraeli vonásokat pogányoknak minősítettek, vagy fordítva, pogány elemek a próféták által szívódnak fel és nyernek szankciót Izrael vallásában. A Deut. nem fejlődés eredménye, illetve a prófétai vallással szemben visszaesés, prófétai követelményeknek az embert szemelőtt tartó lealkuvása, mindmáig érvényesülő jelenség a hitéletben, hogy a teljes kijelentésből az emberé csak a *részszerint való*, annyi amennyit „cserépedényében“ felfoghat. És ezt a cserépedényt is Jahveh készíti, teremt népet, szíveket Igéje számára. És mikor Jahveh közel jut horizontunkhoz, a próféták forró, látókörnagyságú fazekat, verésre nyúló mandulavesszőt, mérőzsinórt stb. látnak. A halmok reszketnek, az égnek nincs világossága, az ember menekül tengertől-tengerig. Eschatologikus hangulat ez, mely az *ítéletre* megjelent Isten közelségét jelenti, az ember pedig hitet tesz, konfessziót, ha kell Deuteronomiumot = (az Ige summáját) készít, hogy kegyelmet nyerjen a végpusztulásban.

Zofoniás próféta a szerkesztők között kellett, hogy legyen, bizonyára Hulda is és a hozzá hasonló próféták, prófétaok, epigonok, akik a papoktól többet tanultak, mint nagy-próféta elődeiktől. Tanult emberek voltak, iskola-theologusok, akik így is remek munkát végeztek, amikor egy züllésnek indult népies vallásból a naturalisztikus vonásokat, alapelemeket történetiesítették, történelmi vonásokkal látták el és mentették meg. Ők voltak az első vallástörténészek és csak azzal lehet őket vádolni, hogy csak vallástörténészek maradtak a Deut. megszerkesztésénél. Ha ezeket a jelenségeket mai szemmel néznők és a közelmulttal helyettesitenők, észrevennők a hasonlóságot a Kr. e. 7. század és a 19—20. szd. között. Bizonyosság arra, hogy Isten lelke ott lebeg a modern tohuva-bohu felett is.

A Deut. szerkesztése idején Assyria hatalma tetőpontján van és Manassé, — ez a nemzeti szocialista király, az assyr király vazallusa. Nem látja, hogy Keleten médek, babeliek, szkyták serkennek fel. Akik ezt látják, Ézsaiás és hívei, a köztérről leszorultak, a bátrabbakat megölte Manassé, a túrni tudók hallgattak, vártak, Ézsaiás meghagyása szerint írtak, szerkesztettek, gyűjtöttek,

szöveget javítottak vagy másoltak. Miből írhatták össze a Deuteronomiumot? Lehetséges, hogy a „*Kis Szövetség Könyvéből*“, Ex. 34 11–26, melyet a Jahvista írt, vagy szedett össze, hiszen minden kultushelynek megvolt a maga házirendje, áldozati rendje, de mindenestre már régen megvolt a *dabarja*, a kijelentése, melyből thorah lett. Kultushely pedig csak ott keletkezett, ahol *egy Jahveh* megjelent (Theophania), kijelentette magát, megmondta a nevét. És ez a hely az élet centruma lett, ahova a kultuszközösség áldozni, ünnepelni, torát kapni ment. Minden bizonnyal az Ex. 20–30-ban olvasható Szövetség Könyve is feldolgozást nyert. Ezt a könyvecskét vagy Kátét az *Elohista* írta, akinek minden írásán szent félelem érzik. Ma biztosan pietistának mondanák az ilyen kegyes, istenfélő embert. De szemelőlött voltak az assyr-babyloni törvények is (Manassé korában vagyunk!). Ezek a hódító népek semmivel sem voltak elmaradottabbak a modern nagyhatalmakknál: . . . de különbek annyiban, hogy ahova lábukat betették, isteneiket is és humánus törvényeiket is vitték olyan módszerrel, hogy Jeruzsálem lakói mihamar kibékültek helyzetükkel, „elteltek Kelettel“. Nem maradhatott el a Deut. szerkesztésénél az a temélen értékes, vallásos, irodalmi termék sem, mely II. Jeroboam király uralkodása alatt keletkezett. De a Deut. szerzőit legelhatározóbban az Elohista *valláskönyve* befolyásolta. Az a szent félelem lengi át a Deut.-ot, ami az Elohistának tulajdonított írásművekben oly jótékonyan érzik. Erkölcsei vonások jellemzik az ő Elohimjét s van bátorsága a Jahvista író Jahvehjának anthropomorphizmusaival és anthropopathizmusaival telt írásait — pedig ezek igazán remek irodalmi termékek — revízió alá venni, egész Izrael vallástörténetére döntő korrekciót végez rajtuk, amellet önállóan is dolgozik. Ez a könyv vagy tekerccsorozat ott volt a Deut. szerzői előtt. Kr. e. 750 körül még nem volt bűn a gondolatok vagy világnézeti program kisajáíttása. Azon sem lehet csodálkozni, ha e névtelen, *csak* Istennel foglalkozó írásokra isteni kijelentés tekintélye vitetett át. És lehetett a szerzők előtt közvetlenül valamelyes rögzített fiatal hagyomány az Ezékiás király reformjáról is, hiszen felmérhetetlen az a mindenirányu hatás, amit Ézsaiás próféta útkorára gyakorolt.

És beszélt a jelen is, szót kért. Az északi ország (Izrael, a Jeroboam ben Nébat [I.] országa) bukása élénken élt a lelkekben és Mikeás próféta csak egy emberöltővel ezelőtt látta, hogy Siont fel fogják szántani. A végítélet a *Jom Jahveh*, a harag napja, annak ijesztő réme ott lebegett a magábaszállásra kényszerített nemzeti profétizmus szeme előtt is és serényen kereste minden komoly lélek Jahveh kiengesztelődésének lehetőségét. Különösen a Manassé alatt felburjánzott bamacultusz láttára elkerülhetetlennek látszott, hogy ez a nép a végromlástól megmeneküljön. Így látta ezt később valamivel Jeremiás is. A nép öntudatlanul, boldogan élvezte féktelen szabadságát, „gyógyult“ a Senacherib pusztításai után, örvendett, mert gazdátlanává vált sok birtok, tulajdonosaik ugyanis

vagy Jeruzsálembé menekültek (701), ahol megszapordott a szolgák = vagyontalanok száma, vagy Senacherib rabszíjra fűzte őket, vagy legyilkoltatta. A maradékban az a meggyőződés ért meg, hogy Senacherib, az ember erősebb, mint Jahveh az Isten, azok az istenek győztek, melyeknek Assyria szolgái, akik Senacherib-et szeretik. És ezek az istenek *nem* is olyan *idegenek, közel is vannak*, kiábrázolhatók minden magas halmon, imádkozhatók, a lakóházak lapos tetején is velük lehet az ember, mert éjjel csillagalakban megjelennek. Az istenek közelsége elsőrendű igénye minden vallásos léleknek. És *nem idegenek!* Ezékiás előtt is ezek az istenek voltak, apák, nagyapák ezekről a Jahvekről vagy él-ekről beszéltek fiaiknak. Kanaáni (Kéni) ős kultusz volt ez. De így volt ez Jeruzsálemben is — az előkelő körökben, akik Manassé Assyrbarát politikájának pártolói és élvezői voltak. A Zofoniás próféta könyve leírja ezt az életmódot. A prófétai hagyományokra támaszkodó kisebbség csendben tanulta Izrael történelmét, olvasta Jahveh harcainak és a Jahveért folyó harcnak könyvét, kereste a próféták írásában a kijelentés vonalát és azt meg is találva, lelkiismeretében megrázva vetette reá magát Izrael szent irodalmára, hogy összeszedje a nézete szerint tisztá Jahveh-vallás okmányait, azokból Kátét készítsen és a kész konfessió alapján korrigálja, átírja Izrael történetét. Szellemi forradalom volt ez, mely Ámossal kezdődött és Ezékiellel, az Ótest. legnagyobb rendszeres theologusával ért véget. Akkor a kiterjedése, hogy Mózeset is részeltetik benne (Kr. e. 1250), tőle származtatják magát a Kátét is, a feltétlen tekintélytől, az első prófétától aki színről-színre látta Jahveht és úgy beszélt vele Jahveh, mint ember az ő barátjával.

Az Óseuteronomium nem lehetett nagy terjedelmű, az ókori tekercsekre nagy mű el sem fért volna, talán az Origenés Hexaplaja, polyglatt bibliája nagy lehetett. Azok a Mëgillah-k, melyeket naponta használtak, olvastak, korrigáltak, nem voltak terjedelmesek. Az egyes betűoszlopok között 3—4 ujj szélességű margók voltak, melyek vélemény-nyilvánításra — exegezisre — csábítottak minden komolyan elmélyedő laikust vagy theologust. Ma azt tartja a legtöbb szakember, hogy a Deut. eredeti darabjai a mai Deut. 12—26. és 28. részeibe vannak beledolgozva, esetleg az 5—11. részekbe is *passim*. Mi minden kishesített, lekophatott, hozzátapadt vagy helyet cserélt századokon át, a Septuaginta tud valamit erről is, mert a LXX cca 2700 szóval kisebb, mint a MS = a hagyomány héber szövege. Tág tere volt tehát az írástudók munkájának mind a mai napig. Az 1—4. és 5—11. fejezetek kétség nélkül kései hozzáírások különböző korokból, de mindenesetre a papi Kodex (P) korából, melynek magja a Szentségtörvény (Leviticus) és amelyet Ezékiel alapozott meg, majd Ezsdrás és kortársai fejeztek be. Ebben a zsidó dogmatikában az egykor nehéznyelvű Mózes hosszú prédikációkat és szép verseket tud mondani — már akkor, amikor a héber Kanaán határain kopogtattak. De a hangsúly sohasem azon volt, amit Mózesről mondtak, hanem azon a szövetségi vi-

szonyon, mely Jahveht az ő népével összetartotta és amelynek őre, kétoldali ügyvivője Mózes volt, aki együtt haragszik Jahvehval a népre és együtt bűnhődik és imádkozik a néppel. Hogy Mózes és Ezsdrás találkoznak, nem véletlen, hiszen a Talmud is megállapítja, hogyha Mózes nem létezett volna, akkor Ezsdrás kapott volna megbízást Jahvehtől a Mózes feladatának elvégzésére.

Tények, melyek azt mutatják, hogy az isteni kijelentés *időtlen* és nem reflektál a történelem által kijelölt vonalakra.

A Deut. e megszükitett és még joggal szűkíthető alakjából, illetőleg tartalmából kiolvashatjuk, hogy az nem véletlenül került a zsidó élet és a zsidó vallástörténelem centrumába, nem is kegyes csalással lopták oda be, hanem Isten helyezte azt oda akkor, mikor Jahveh Elohim néven kívánta magát kijelenteni.

Századok óta két súlyos panasza van a prófétáknak Izrael Juda ellen: 1. parázna, fajtalan, sokistent imádó kultusz, 2. parázna, fajtalan *parazita* népelet. A Deut. szerkesztői e ponton egy nézeten voltak a prófétákkal, csak *therápiájuk* volt más. Úgy gondolkodtak, mint a mi népünk ma: kutyamarást a szörivel kell gyógyítani. A prófétáknak nem kell kultusz, a deuteronomistáknak az volt az alap gondolata, hogy *a jó kultusz*, a tiszta, *egységes kultusz* mindent, még az embert is helyre hozza. Gondoljuk meg, hogy igazuk is volt — *akkor* — K. e. a 7. szdban. A próféták inkább az *egyént* látták, a deuteronomisták a népet, a Jahveh szövetségeseit. A kultusz nemcsak javítóintézet, *Jahvehnek van inkább szüksége arra*, nem az embernek, mert *Jahveh hontalan nép nélkül*. A henotheizmus és monotheizmus határán vagyunk. Azt a gondolatot, hogy Jahveh a világ ura, csak a próféták vallották és élték, a deuteronomisták nem érték fel. Még Jeremia szaván át is kérdi Jahveh: Hát a távolban nem vagyok-e Isten? A *Zebach* kiontott véréből *nefes* párállik fel, az áldozat mindig *helyettesítő* jelleggel bír, *valamit* vagy *valakit* pótol. A nép *együtt eszik* az istenséggel, Jahveh nefest eszik, az ember *basar-t*, mindkettő *lényegének megfelelőt* ugyanazon feláldozott életből. Hogy a zsidó lelkileg mássá lesz, lényegtelen; arra sincs szüksége, hogy *saját imádságot értse*, elég, ha Jahveh (Adonai) érti. Ezek a jelenségek az obszervancia-vallás együttjáró tényei. A kultusz tehát Jahvehnek kell, ezért hangsúlyozza, hogy *ott lakjam*, odahelyezzem *nevem* — lényegem: mert aminek, vagy akinek neve nincs, *az nem létezik*. A kultusz legyen *tiszta* és *egy*, mint Jahveh, mert idáig minden faluban, a város minden utcáján volt egy-egy Jahveh, a kultusz így elvesztette eredeti pietását, mint a modern kath. búcsú; a kultusz fajtalansággá alacsonyodik, apák és fiak Isten háta megett versenyeznek a paráznaságban és nem szégyenlik. Isteneket cserélnék, amiből aztán hihetetlen züllött közerkölcsök keletkeztek. Ezt látták a Deut. szerzői. El kell törülni a magaslatokon megszenteltelt kultuszt, csak Jeruzsálemben — egy helyen — szabad áldozni, ahol Jahveht az assyr katonák nem megszenteltették meg (701), Jahve bizonyosságot tett az ostrom idején, hogy *Siont választotta*

lakóhelyétől, mert ezt az oltárt Senacherib nem tudta feldolni. Ézsaiástól tudták, hogy Jahveh erősebb, mint Assyr, Assyria is csak eszköz, a harag botja Jahveh kezében. És Ézsaiástól az oltárra nézve egyebet is tanultak. Ézsaiás nem szerette a kultuszt, egy igazi próféta sem szerette és meg is mondta mindenik az okát. És mégis! A reszkelő és tisztátalan ajkú Ézsaiás oltárt lát, melyről a szerafok egyike eleven szentet vesz és azzal égeti le a tisztátalanságot a próféta ajkáról, mert az *tamé. Oltár, Jeruzsalem*, hiszen ezt jegyezték meg a Deuteronomisták is. Tehát kell egy szent oltár, egy minden földi hatalommal, még Senacheribbel is dacoló hely, ami által a kultusz is és annak centralizációja is prófétái igazolást nyert. Csak mint gyanu említhető meg az a számítása a deuteronomistáknak, hogy a kultusz centralizálásával a lámakultuszt üző izraeli (északi, efraimita) maradék is megkívánja Jeruzsalembe jönni és a szófogadatlan fiak is áldozhatnak, illetőleg megtérhetnek (politikailag is). A Deut. szerzői az Elohistától rokonszenvet tanultak az északiakkal szemben. Hogy Josiás királynak lehettek ilyen gondolatai is a reform végrehajtásánál, feltehető, mert Juda határain kívül is folytatta a bámakultusz megsemmisítését.

A vidéki oltárok ill. kultusz lefokozásával intézkedik a Deut. a léviták felől is. Noha léviták is voltak a szerkesztésnél, mégis érzik, hogy a leviták iránt való *szánakozás* egy kisebbségben élő, kenyér nélkül maradt báma papságnak szól. Javukra szól a törvény, de nem tartották meg (2 Kir. 23.). Eredmény azonban már az is, hogy a törvény gondoskodik róluk. Hogy csak segédszolgálatra alkalmazták őket, áldozati állatnyúzásra, karban- és rendbentartási munkákra, ministrálásra, az a későbbiekből észrevehető, úgy, hogy a deut.-i szellemben átdolgozott történeti könyvekben már Salamon óta nincs keresnivalója a lévitának (Ábjátár) a fővárosban és a Czadokidák igen elhatalmasodtak. Különbösen innen származhatott a modern miséknak népes személyzettel, fényes papi segédlettel való celebrálása. Hogy mi lett a vidéki lévitákkal, az külön tanulmányt igényel, itt csak annyit, hogy mihamar (galut) felváltja a kulturát a — káté — a konfessio — a thora, a Deuteronomium és a levita thoratanító lesz a „qahal“-ban — a zsidó gyülekezetben.

Ime apró jelenségeknek késő századokra kiható alakító ereje.

Nem szabad áldozni vidéken, a húsevés szabad úgy, mintha az nem volna áldozat, csak a vért kell elhinteni, földbe itatni, mint a vizet. A vérevés tilalma kinos gondossággal előíratik és meg is tartatik (nefes). Menedékvárosokat jelöl ki az oltárok helyett, ahova a véletlenül gyilkosságba esett — a „goél haddam“ elől (a vérbosszuló elől) menekülhet. Az ünnepek tört.-i jelentőségét nyernek, a bámakultusz, ill. a régi — eddigi kultusz butorzata, tartozékai, berendezése disqualifikáltatik. Az emberáldozat tilos. (Hinnom — Tofet — Moloch.) A „kedésóth“ megsztünik, a kultuszi prostitúció védői Isiar — Thammuz szerepüket veszítik.

A profétizmus egyik követelményének így elég tételt: Vannak

komoly ismerői e tárgynak, akik ideálisnak tartották ezt a megoldást, a modern zsidó rabbik pedig egyenesen elragadtatással beszélnek e remek teljesítményről. Igaz, a Deut.-i reform, ill. a deut.-i törvénykönyv nemcsak a kultuszt, de az embert, azaz a gyülekezetet = qahal-t = a népet is szem előtt tartja, a szocialis viszonylatokra és közerkölcsökre is tekintettel van, amelyek nemcsak akkor hatottak jótékonyan a kizsákmányoló *parazita* zsidó társadalomban, de ma is jól elkelnének. A prófétizmus vallási követelményei is érvényesültek abban a megállapításban, hogy *Jahveh* egy. És hogy ez tényleges vívmány volt, hogy ezt az egykoruak, de a közvetlen utódok is így értették, az kiérzik azokból a kommentárokból, melyek idővel az Ős deuteronomium alkatrészéivé lettek és amelyek alapul szolgáltak már a Királyok könyveinek deuteronomikus átdolgozására. (I. Kir. 8^{60.}) Hiszen a végpusztulás árnyékában történik mindez, az oltárok, a legszentebb sioni oltár lerombolása és az áldozat megszűnése előtt: „Ez a parancsolat közel van hozzád, a te szádban és szívedben van“. Örök útravaló ez a hontalanná vált zsidó számára.

Izreke lehet szedni az egész Deut.-ot, de akkor is el kell ismernünk, hogy ez alkalommal proféta epigonok, papok, lévíták a legnagyobbat alkották. Valljuk Kecskeméthy I.-nál, hogy nem mesterséges reform ez, hanem Izrael szellemi értékeinek gyűjtője és torkolata; évszázadok tanulságai, melyek tömörítve visszafelé is — retrospektíve — óriási hatást gyakoroltak Izrael történetének mozaik-művére és annak meghatározó gerincévé lettek. Ami a deut.-i mértéket nem ütötte, az elesett, vagy átalakult s úgy nézett ki Izrael története, különösen a királyok könyvei, mintha a Deut.-ot nem a 7. szdban, de Kr. e. a 13. szdban írta volna maga Mózes, aki különben nagyon keveset írt egész életében. A Deut. alapjává lett a Kanon kifejlődésének, az állami tekintély isteni tekintéllyel ruházta fel annak nem vallási rendelkezéseit is, egyenrangúvá lett a prófétái szóval és papi thorával, sőt a centralizációval annak fölébe helyezte, mert egyetlenné és kizárólagossá tette s így zsinórmértéke lett a testi-lelki életnek egyaránt, azaz Biblia, szentkönyv, valláskönyv egyszerre. A lévita már nem falusi áldozár, hanem thoratanfító lesz. Itt született az Igevallás, ahol az oltárt a tekercs, az áldozatot az Ige, ill. a zsinagógai istentisztelet helyettesíti. A katolicizmus a Tridentiummal sok tekintetben a Deut.-hoz tért vissza és ott is maradt mindmáig, ellenben a Deut. haladt, szellemiestült oltár nélkül. A Dabar-ból Ige lett, *Jahveh* azt a szívbe írta, hogy a fogság és a messiási váradalomtól agyongyötört zsidóság meg tudja azt őrizni az idők teljességéig, mikor a nagy áldozár, a Főpap jön vala, hogy betöltse a thorát s megoldja a Deuteronomium problémáját.

Melyik törvénykönyv lehetett hát a Josiás király törvénykönyve, ha nem a Deut.? De melyik az a törvénykönyv, vagy thoragyűjtemény, mely lényegében nincs feldolgozva a Deut.-ban? Epigon munka? Így is megbámulni való. Az istenfélő Josiás király meg-

szaggatta ruháját a könyv szavainak hallatára. Pedig nem újat hallott, gyermekkorától hallja Jahveh hí prófétáitól és papjaitól — bizonyára nevelődött, de már ott állunk a vallástörténelemben, ahol a *kimondott szót a leírt szó* helyettesíti, anélkül, hogy dynamikájából veszített volna. A kimondott vagy leírt szó olyan, mint az átok vagy áldás, eskü, mely szinte materialisan fog, tapad arra, akinek vagy aminek címezve van. Es jön a Dabar istensége, a betű materialis tabusága, mely nemcsak a lelket aggatja a betűkre, de Jahvéht is a betűk szűkületeibe szorítja: *Jahvehnek thordt kell tanulni!*

Milyen meggondolkoztató a tragédiája egy népnek, amelyik exclusiv természetével, bornirt gondolkozásával, fanatizmusával és mindezekből származó bukásával nagy kincseket mentett meg az emberiségnek.

A Deut.-ot bevezetésekor Hulda próféta-asszonyhoz vitték revelativ igazolásra — és nem Jeremiáshoz!? Jeremiás nincs az események előtérében. E körülmények találgatásokra adnak alkalmat, az exegesis homlokegyenest ellenkező eredményekre jut és sohasem véglegesre. Exegetikai úton nincs is megoldás, mert nem lehet. Vannak, akik azt állítják, hogy Jeremiás ott volt a Deut. megszerkesztésénél és bevezetésénél, a felemelő aktusnál, ragyogó arccal, lelkesedéssel, amikor Jósias és népe esküt tett a törvénykönyvre. Mások (Volz) szerint Jeremiás hallgatólagosan pártolta a Deut.-i reformot, később csalódva elfordult attól. A papságnak és nemzeti prófétáknak a szív elöbbréneket eltávolítását ajánlotta, mint igazi reformot. Bizonyos az, hogy Jeremiás a reform előtt ifjú, 30 év körüli fiatalember. Egy véleményen van a szerkesztőkkel és a Deut.-al abban, hogy a kultusz romlott, de élesebben hangsúlyozza a közállapotok romlottságát és arra az eredményre jut, mint „fémpróbáló“, hogy a kultuszjavítás nem hoz békességet a léleknek, mely olyan romlott, fekete, mint a szerezcsen bőre, nem fehéredik a lúgtól sem, olyan, mint a párdúc foltossága, melyet nem tud megváltoztatni senki, de a legnagyobb bűn: *nem is akarja megváltoztatni* — éppen, mint az én népem, amelyik megszokta a gonoszt, melynek *csak a kezében* van Jahveh törvénye, melyet írástudói irtak hazugsággal a nemzeti próféták álomlátásai és képzelődései után, de szívük körülmetéletlen, pirulni sem tudnak, kórusban éneklük, hogy az Ur temploma az, de latrok balangjává tették azt. Receptet irtak, de ők nem vették be a rendelvényt. Jeremiás más, új szövetséget vár, a szív hústábláira iratottat, melynek nem lesz meg a kontinuitása a multtal, mely új szövetségnek ő az első öntudatlan tagja. Századok mulva halljuk a beteljesedést: Hallottátok, hogy megmondattok a régieknek... én pedig azt mondom néktek... A szakadék Jeremiás és a Deut.-i reform között csak mélyül, a mult és jövő nem tud már megbékülni egymással. Irányváltozás történt. Ha idáig haladás az élet, innen kezdve az út *felfelé és befelé* irányul. Így lesz a Deut. egyszerre integráló erő és egyuttal éles szakadék a *két szövetség* között. Jahveh Jeremiás-

sal új pásmát kezdett, kiválasztotta őt, elvágta honfitársaitól, hogy a Dabar-t ne csak a tekercsben, de szívében és csontjaiba rekeszve őrizze, hogy a kultuszt ne Jeruzsálemben, de a szívében centralizálja, hogy híd legyen a szakadékon át a Názáreti felé, hogy a *dabar* nekünk is kijelentés legyen.

Könyvtárak keletkeztek a Deuteronomium körül és — fognak keletkezni és a kérdés irodalmilag, vallástörténetileg, vagy ha úgy jobban esik, biblika theologailag soha meg nem oldatik. De miközben előzményeit, bevezetését keressük, megoldás után vergődünk, a miénk lesz belőle az a „*rész szerint való*“, melyet Isten nekünk szánt. A Deut. előzményeiben, bevezetésében és következményeiben is az Ige története szemlélhető, azaz paradoxonnal az Ige történetietlensége, időtlensége. Egy nagy Széfer Milchamoth Jahveh, a Jahveh harcának és a Jahveért folyó harcnak könyve, melynek egyetlen, soha nem tévedő, jogosult exegétája van: az Úr Jézus Krisztus, aki így foglalta össze a törvény summáját, a Deuteronomiumot: *Én rólam írt Mózes.*

Nyárádsztabenedek.

Nagy András.